

Kaupunkien historialla ei ole alkua eikä loppua

Pasi Mäenpää

Maanviljely ei ollut kaupunkien syntymisen syy, vaan niitä ovat rakentaneet metsästäjä-keräilijä-tyyppisetkin yhteisöt. Kaupunki ei ole kulttuurievolution luonnollinen tulos, vaikka meidän tuntemamme kaupungit siltä näyttäisivät. Muun muassa nämä myytit kaatuvat antropologi David Graeberin ja arkeologi David Wengrow'n hämmästyttävässä kirjassa *The Dawn of Everything. A New History of Humanity* (2021). Se on pitkän tieteidenvälisen yhteistyön tulos, nojaa laajaan poikkitieteelliseen empiriaan ja tarjoaa gigaluokan kritiikin käsityksellemme historian lopusta – ei vain liberaaliin demokratiaan ja kapitalismiin vaan länsimaiseen yhteiskuntamalliin vielä yleisemmällä tasolla. Koko sivilisaation käsite murtuu, siksi myös kaupungin käsite.

Kirja käsittelee nimensä mukaisesti ihmisyyhteiskuntien kaikkeutta eli yleisiä tapoja järjestyä ja toimia yhteisöinä ja yhteiskuntina. Erityisesti se jäljittää inhimillisen epätasa-arvon alkuperää. Esittelen tässä katsauksessa kirjaa ja keskustelen sen teemojen ympärillä keskittyen erityisesti kaupunkien esihistoriaan ja sitä kautta yleiseen ymmärrykseen siitä, mikä kaupunki on.

Valistus syntyi verhoksi, ei valoksi

Graeberin ja Wengrow'n kirjan kehystarina paljastaa valistuksen keskeisen perinnön, ja siksi oikeastaan meidän kaikkien identiteetin, syntyneen vuorovaikutuksesta "amerintiaanien" (Amerindians) kanssa. Rousseau'n jalo villi ja Hobbesin Leviathan kamppailevat meissä edelleen, koska muuan Eurooppaa matkannut huron-älykkö Kandiaronk (suom. piisamirotta kuten Muumien filosofi!) ja muut vertaisensa haastoivat Euroopan älymystön katsomaan maailmaansa. Valistus ei ollut sisäsyntyinen eurooppalainen projekti vaan dialogin kautta syntynyt suuri puolustuspuheenvuoro, jonka tuloksena syntyi tulkinta länsimaisesta yhteiskuntajärjestyksestä kehityksen huipentumana ja valtiottomista luonnonkansoista sen alkukantaisena vastinparina. Valis-

tuksesta tuli historiallinen raja, jota ennen ihmisyhteisöt eivät muka olleet tietoisesti, reflektiivisesti ja järkevästi järjestäneet yhteisiä olojaan.

Kaupunkien synty on tärkeä osa tarinaa. Kirjan kaupunkia koskeva luku lähtee liikkeelle siitä, miten kaupungit ovat aina kuviteltuja yhteisöjä (Elias Canetti). Sen asukkaat ovat niin ison yhteisön jäseniä, ettei tuo jäsenyys koskaan todennu kokonaisuudessaan vaan yhtäältä konkretisoituu pienemmissä ryhmissä ja toisaalta näyttäytyy identifioitumisena tuon kaupungin jäseneksi. Tämä yksityisten ja julkisten sosiaalisten suhteiden välinen ero on kirjoittajien mukaan määrittänyt yhteiskuntateoriaa, ja tuota määritelmää on puolestaan ohjannut oppikirjahistoria, jonka mukaan ihmiskunnan historiassa tasaveroiset ja demokraattiset olot on voinut mahdollistaa juuri yhteisön pienuus – siis lukuun ottamatta antiikin Ateenaa ja aikana ennen valistusta ja Ranskan suurta vallankumousta.

Oppikirjatarinaan kuuluu valtion synnyn välttämättömyys, sillä ison yhteisön on ajateltu edellyttävän paitsi maataloutta väkimäärän ruokkimiseen myös hallintoa virkamiehineen ja johtajineen, olivat he sitten kuninkaita tai aristokraattien luokka. Tarinassa ”alkuperäisen”, kenties ”jalojen villien”, välisten pienten yhteisöjen tasa-arvoisuuden on nähty vaihtuneen väistämättä luokkarakenteeseen ja siis epätasa-arvoistumiseen kaupungistumisen myötä. Evolutionaarisen kertomuksen myötä Graeberin ja Wengrow’n mukaan näin koko ”(s)ivilisaatio’ tuli yhdessä paketissa”, ja epätasa-arvo on suureksi ja kompleksiseksi kasvaneen yhteiskunnan välttämätön seuraus. Viime vuosikymmenten arkeologiset löydöt ja antropologiset tutkimukset kertovat kuitenkin muuta.

Kaupunkeja ennen kaupunkeja

Kaupunkikäsitteeseen kohdalla kirjoittajat jättävät varauksia, sillä empiirisessä näytössä on aukkoja, jotka mahdollistavat joidenkin tapausten toisenkinlaisen tulkinnan. Joka tapauksessa he pitävät toteen näytettynä, että Turkin Göbekli Tepessä metsästäjäkeräilijät muodostivat instituutioita kyetäkseen rakentamaan kaupunkimaisia rakenteita jo 9 000 vuotta sitten. Pian lähitöllä Çatalhüyükissä jo asuttiin tiiviisti neliömäisissä pikku taloissa. Kaupunkimaantieteilijä Ed Sojan (2000) mielestä siellä juuri tiiviiden, tai Sojan sanoin *synekismin*, ansiosta keksittiin maanviljelys. Siis kaupunki synnytti maaseudun eikä toisinpäin.

Ukrainan metsäaroilla noin 6 000 tuhatta vuotta sitten toimineet ”mega-paikat” (mega-sites) asuttivat ainakin tuhansia ihmisiä ja perustuivat silti paikalliseen päätöksentekoon alhaalta ylös. Samoihin aikoihin, ennen Assyrian suuria kuninkaita, Mesopotamiassa tehtiin julkiset työt kaikkia koskevana

taksvärkkinä (corvée). Kansalaisneuvostot ja kansankokoukset olivat yleinen hallintomalli kautta koko Lähi-idän, myös monarkioissa. Osallistuva hallinto operoi monella tasolla korttelista koko kaupunkiin. Urukin kaupungin kansankokoukset vaikuttavat niiden paikkojen kokoa vertaillen olleen Perikleen Ateenaa suurempia ja siten huomattavasti edustavampia. Demokratialla näyttää näillä seuduilla olleen pidemmät juuret kuin nykypäivien sotaherrat, sekä lännessä että idässä, luulevat. Peter Frankopanin (2021) kirja Silkkitiet kertoo, miten tuo Lähi-idäksi, Bysantiksi tai muuksi nimetty ihmiskunnan keskus-alue on kaikkina aikoina ohjannut maailmanhistoriaa.

Idempänä Indus-laakson Mohenjo-darossa oli linnakemainen yläkaupunki, mutta arvokkain esineistö onkin löytynyt alakaupungin asutuksen luota. Miksi? Yläkaupunki näyttää olleen julkisen toiminnan keskus, mutta ei hallinnon vaan ritualistisen kylpemisen. Siis paljon väkeä ja julkisia tiloja ilman hierarkkista valtionmuodostusta. Kiinan Taosin taas on väitetty romah- taneen eliitin vallasta kaaokseen ja anarkiaan, vaikka se näyttää tuona vuo- sisatojen mittaisena alamäen aikana kasvaneen.

Uudella mantereella Meksikon Teotihuacan ei kasvaessaan 300-luvulla jKr. pystyttänyt monumentteja ja patsaita hallitsijoidensa kunniaksi vaan kaupunkiuudistuksen sosiaalisiksi asuntotuotannoksi. Myöhemmin Cortésin kohtaama Tlaxcala oli mitä ilmeisimmin tasavalta, vaikkei sen hallinnosta ole luotettavia tietoja. Usko tai älä, mukana on myös harvemmin kaupunkikulttuurin esitaistelijana pidetty Suomi, jonka Kastellin jätinkirkko Raahessa noteerataan kaupunkimaisena rakenteena ennen maataloutta näillä leveysasteilla.

Kaupungin tunnusmerkkinä numero yksi pidetään yleensä inhimillistä asutusta. Esihistoriassaan kaupungit saattoivat olla enemmän kultti- kuin asutuspaikkoja. Göbekli Tepe lisäksi esimerkiksi Stonehengen ympäristöstä löydetyt muut ihmistoiminnan jäänteet, kuten eläinten luut, viittaavat kyllä asutukseen mutta kymmenien kilometrien päähän. Rauman Sammallahden- mäen kiviröykkiöiden läheltäkin asutusta on etsitty löytämättä. Kaupungistumisen kulttiteorian mukaan alueen väestö kokoontui vuotuisjuhliinsa yhteiseen paikkaan, johon alettiin pystyttää rakenteita aikansa ”tapahtuma- tuotantona”. Tähän liittyy pitoteoria: Juhlissa harrastettiin laajaa kestitystä, jolloin tarvittiin paljon ruokaa ja juomaa eli maataloutta. Kuninkuus ja sitä myötä hierarkkinen valtiorakenne puolestaan olisi kasvanut pitomestarien kilpailussa kestityksen koosta, joka sitten olisi luonut valtiollisen maanomis- tuksen. On myös otaksuttu, että kulttipitoja ryydittänyt oluenpano olisi ollut koko maatalouden sytyke ja alkumotiivi.

Kaupunki on monta eikä pysy samana

Varhaisissa kaupungeissa pidettiin karjaa ja hoidettiin puutarhoja sekä kalastettiin, metsästettiin ja keräiltiin sesongin mukaan. Elinkeinot olivat monipuolisia, eikä ylipäättäen varsinaista ”maatalouden vallankumousta” kirjoittajien mukaan koskaan tapahtunutkaan vaan yhteisöt saattoivat kokeilla yhtä ja palata toiseen. Ne tekivät kulttuureittain, naapureihinsa vertaillen ja ajan myötä vaihdellen tietoisia valintoja yhteisönsä järjestämisestä. Graeber ja Wengrow soveltavat Gregory Batesonilta (1978) periytyvää ajatusta *skismogenesisistä* eli kulttuurien kehittymisestä toisistaan eriytymällä esimerkiksi Ateenan ja Spartan tapaan. Ehkä stadi tarvitseekin landen, ja toispäin (vrt. Mäenpää, 2020)?

Monipaikkainen elämä (ks. Yhdyskuntasuunnittelu 2021:4) oli ammuin meikäläisiä etätöyhommiä kokonaisvaltaisempaa, sillä koko yhteiskuntajärjestys sääntöineen ja hallintoineen saattoi vaihtua, kun asuinpaikkoja vaihdettiin vuodenajoin. Mekin vaihdamme normeja ja muutamme käyttäytymistämme mökille mennessä (esim. Karisto, 2006), mutta voisiko vuodenaikaisuun telumme käydä syvemmällekin yhteiskunnan instituutioihin?

Varhaiset kaupungit eivät myös useinkaan perustuneet *hinterlandiin* eli takamaahan kaupunkien ruokkijoina. Maatalous kehkeytyi vuosituhansien aikana eteen, taakse ja sivulle kokeilemalla eli soutuena ja huovaten eikä olosuhteiden ajamana evolutionaarisenä kehityksenä. Se ei ollut ansa, jossa kasvanut ravinnon määrä olisi kasvattanut väestön määrää, se taas vaatinut lisää peltoalaa ja karjaa ja niin edelleen, jolloin kasvun kierre olisi ollut valmis, kuten esimerkiksi paljon luettu Yuval Noah Harari (2016) väittää. Toinen mestarihistorioitsija, luonnontieteilijä Jared Diamond (2003) puolestaan saa täyslaidallisen empiirisen tutkimuksen kritiikkiä esittäessään, että suuret väestömäärät eivät voi menestyä ilman päättäviä johtajia ja toteuttavia byrokraatteja. Graeberin ja Wengrow’n aineistojen mukaan esihistoriassa päinvastoin pienet yhteisöt näyttävät olleen hierarkkisempia kuin suuret.

Ennen kaupunkejakin myös maanviljelijät ovat osanneet järjestää esimerkiksi monimutkaiset kastelujärjestelmänsä ilman keskusvaltaa. Ihmiset ovat osanneet hoitaa yhteisönsä isoissakin mittakaavoissa itseorganisoiuvasti eli yhteisesti sopien ja toimien, enemmän tai vähemmän tasaveroisesti päätöksiä tehden ja resursseja yhteistäen eli kommonoiden. Myöskään Dunbarin luku 150 tai jokin muu sosiomatematiikkaalinen laki ei ole vetänyt rajaa sille, miten iso porukka voi menestyä operoimalla enemmän alhaalta ylös kuin ylhäältä alas.

Jos kuningas onkin ollut, häntä ei useinkaan ole kiinnostanut se, miten paikalliset hommansa hoitavat, kunhan hoitavat ja veronsa maksavat. Kuninguus on voinut myös olla seremoniallinen, Graeberin ja Wengrow’n mielestä

jopa leikillinen, tai muuten käskyvallaton virka ilman toimeenpanevia virkamiehiä. Johtajaa toteltiin tai sitten hänelle naurettiin. Paikallisuudella on ollut paljon enemmän painoarvoa sosiaalisten suhteiden rakentumisessa kuin mitä osaamme keskusvalta-ajatteluun kasvaneina kuvitella. Eivät vielä esimerkiksi Euroopan ”pimeällä” keskiajallakaan paikalliset olot olleet kirkon hallussa, niin kuin usein luullaan, vaan vasta myöhäiskeskiajalla kirkko alkoi siihen suuntaan pyrkiä (Tahkokallio, 2019). Koronapandemia näyttää osoittaneen, että paikallisuus on hyvinvointivaltiomme kriisinhallinnan sokea piste (ks. Kantomaa & Sebert, 2021; Helsingin yliopisto, 2022).

Vaihtoa ilman kauppaa

Sivilisaation käsitteen Graeber ja Wengrow palauttaisivat mielellään etymologiaansa eli kaupungissa elämisen *tapoihin*, latinan *civilikseen*. Siihen heistä kuuluvat ihmisten keskinäinen apu ja yhteistyö, kansalaisaktivismi ja toisista huolehtiminen, kun taas ”sivilisaation tarinat” yleensä käsittelevät autoritaarisia, väkivaltaisia ja naisia alistaneita Egyptiä, inkoja, Kiinan haneja, Roomaa ja Kreikkaa *monumentteineen*.

Käskijän lisäksi kaupunki ei myöskään välttämättä edellytä kauppaa. Kaikki se vieras materiaalinen esineistö, jota eri kulttuureista on löydetty, ei ole ollut taloudellisen vaihdon tulosta. Kun esineitä, vaikkapa meripihkaa, jadea tai lasikiveä, on löydetty muilta mailta, niiden on tulkittu kertovan laajoista kauppaverkostoista. Kuitenkin antropologia tuntee monenlaisia tapoja, joilla esineitä on ihmisten mukana kuljeteltu (uhkapelaavista naisista kiertäviin showmiehiin), jo ennen maanviljelyn ja kaupunkien aikaa.

Eikä rahakaan liene syntynyt vaihdon välineeksi, oravannahkoja likvidimäksi, kuten luulemme. Varhaisimmat tiedot rahasta ovat Mesopotamiasta ja Egyptistä ja ne löytyvät temppelien kirjanpidosta. Raha oli veronkaltaista velkaa jo ennen kapitalismia ja verovirastoa. Vaihdon muotoja on ollut, ja yhä on, useita, esimerkiksi yhteiskäyttö. Esimerkiksi Togon kabrit kyllä käyttävät rahaa, mutta enemmän heidän hyvinvointiaan ylläpitävät syvät lainaamisen ja lahjoittamisen vaihtosuhteet toistensa kanssa. (Kallinen, 2020.) Eurooppalaista epätasa-arvoa 1700-luvun taitteessa äimistelleelle Kandiaronkille juuri raha oli sielun myrky ja yhteiskunnan tuho.

Kansakunta ennen valtiota

Sen tähän mennessä tehdyt arkeologiset esinelöydöt osoittavat, että metsästäjäkeräilijät elivät aikanaan sekä pienissä ryhmissä että osana laajempaa yhteiskuntaa, kuten mekin moderneissa kaupungeissamme. Laajemman yhteiskunnan saattoi muodostaa nyky-Suomea paljon isommallakin alueella

vallinnut eläinklaani tai muu yhteenkuuluvuuden, vieraanvaraisuuden ja vaihdon eli liikkumisen ja kulttuurikehityksen taannut suuryhteisö. Ei siis ehkä ole yllättävää, että eräät suomensukuisen hanti-kansan veljekset suomalaisia kalliomaalauksia nähdessään tunnistivat ne heti kotoisaksi karhukultiksi, kuten uskontotieteilijä Juha Pentikäinen on kertonut.

Sosiaalisessa mielessä kaupunkeja on ollut ilman maantieteellistä keskitymistä ja kaupallisen vaihdon tihentymistäkin, kuten omasta mielestäni on tänäänkin (ks. Mäenpää, 2011). Graeberin ja Wengrow'n mukaan kognitiotiede on osoittanut, että juuri kyky vaihdella sosiaalisen kognition mittakaavaa erottaa ihmisen selvimmin muista eläimistä. Siis se, mitä pidämme kaupungistuneen yhteiskunnan ominaisuutena, onkin ollut olemassa ihmisyyhteisöissä aina. Kaupunkitutkijana olen taipuvainen päättelemään, että jos kyky kuvitella kaupunki yhteisönä ei rajaudu tilallisesti, kaupunkitutkimukselle usein kaviutu oma erityinen teoreettinen kohde pakenee entistä kauemmas sumuun.

Ehkä tämä onkin kirjan pääviesti laajimmillaan: Inhimillinen kulttuuri ei koskaan ole ollut ulkoisten tai sisäisten olojen sanelemaa, vaan yhteisöt ovat tietoisesti kokeilleet, jopa leikitellen, erilaisia mahdollisuuksia organisoitua ja elää. Ja tästä aukeaa teoksen poliittinen motiivi tiedostaa oman yhteiskuntamme lukittuneisuus jonkinlaiseen historian loppuun liberaaleine markkinatalouksineen, joissa ihmisiltä puuttuu vapautta, ja demokratioineen, joissa toiset ovat tasa-arvoisempia kuin toiset. Sen kaiken oikeutamme myytilä sivilisoitumisen prosessista, jonka huipentuma yhteiskuntamme on, todettuine puutteineenkin.

Myytin hinta: rautahäkki ja kärsimys

Graeberin ja Wengrow'n teos on mielestäni selvästi röyhkeämpi isku vasten eurooppalaisen sivistyksen ja eritoten valistuksen kasvoja kuin paljon kulttuurista palstatilaa kerännyt kolonialismikritiikki. Sivilisoitumisen oppikirjatarinan poliittinen tulema on – ja tässä on kirjan keskeinen kritiikki – että tuosta länsimaissa niin mielellämme nauttimastamme (ja ylpeilemästämme) paketista olemme hyväksyneet maksavamme hintaa orjuutena, maaorjuutena ja velkavankeutena ynnä muuna inhimillisenä alistettujen kärsimyksenä. Menneiden, ja nykyisten, kulttuurien teleologinen selittäminen vaikkapa oma hyvinvointivaltiomme kehityksen huippuna estää meitä näkemästä mahdollisuuksia parempaan – siis muuten kuin järjestelmäämme paikkaamalla ja hinkkaamalla, vaikkapa sote-uudistuksella. Miksi muuten lukittuimme markkinatalouteen, omistamiseen ja kansallis- tai muuhun valtioon, jos hyvinvointia, tasa-arvoa ja järjestynyttä kansanvaltaa kerran on osattu tuottaa monella muullakin mallilla?

Jos valistus ja demokratia Graeberin ja Wengrow'n käsittelyn jälkeen osoittautuvat osin tuontitavaraksi, ehkä se kannattaisi ottaa vakavasti ja tutkia, löytyisikö Euroopan (ja sen historian) ulkopuolelta apuja meikäläisen demokratian uudistamiseen. Kaupunkidemokratian viimeaikainen hittimme osallistuva budjetointihan on lattarikamaa, kehitetty brasilialaisessa radikaalin demokratian liikkeessä. Kenties tulevia arkeologisia löytöjäkin kannattaa odottaa. Osaammeko edes kuvitella amerintiaanien tapaa käsittää vapaus vapautena valita, totellako esivaltaa vai ei, ilman että näemme vain kaoottista anarkiaa tai "toisinajattelijoita"?

Graeberille ja Wengrow'lle itselleen oli suurin yllätys havaita, miten esihistorian rituaaliset pelit ja leikit ovat toimineet sosiaalisten kokeilujen alustana, jopa "sosiaalisten mahdollisuuksien ensyklopedia". Mihin leikki loppui? Kirjan lopussa jäljitetään vielä lyhyesti syytä siihen, miksi olemme jumissa eli kyvyttömiä luomaan yhteiskuntamme uudestaan tasa-arvoisemmaksi, vaikka haluaisimmekin. Selitys on hätkähdyttävä: Euroopan historia roomalaisesta laista alkaen rakentuu väkivallan ja hoivan likeiselle yhteydelle, sekoittumiselle toisiinsa. Väite jää pahaenteisesti leijumaan ilmaan eikä jatko-osaa kirjalle tule, sillä David Graeber kuoli jo ennen kirjan julkaisemista 59-vuotiaana, lomalla Venetsiassa. Itse epäilen, että länsimaalaista demokratiaa juhliessamme tai puolustaessamme keskitymme liikaa poliittiseen kiistaan ja demokraattiseen edustuksellisuuteen ja liian vähän sosiaaliseen toimintaan ja sen "ensyklopediaan" (ks. Mäenpää & Faehnle, 2021).

Näin Graeberin ja Wengrow'n vaikuttava matka historiaan päättyy. Tiedämme nyt esimerkiksi, että kaupunki voi olla isokin ja silti rakentua paikallisesti osallistuvalla demokratialle, vaikka meillä ei ole edes "itseorganisoitumista" (ks. Yhdyskuntasuunnittelu 2017:3) parempaa sanaa kaupungin tai valtion hierarkiattomalle ja epäautoritaariselle versiolle. Sanan kaupunki voisi korvata sanalla *kultinki*, ja ehkä valtio voisi olla vaikka *haltio*. Kirjan sinänsä rohkaisevaa ja ovia avaavaa sanomaa varjostaa kuitenkin jälkikaiku. Lukijan on vaikea välttyä pelkäämästä, että hallinnan myyttien lukot aukeavat kovin hitaasti ja uuden valistuksen aika on odottavalle pitkä.

Lähteet

- Bateson, G.** (1978). *Steps to an Ecology of Mind*. Granada Publishing, London.
- Diamond, J.** (2003). *Tykit, taudit ja teräs: Ihmisen yhteiskuntien kohtalot*. Terra Cognita, Helsinki.
- Graeber, D. & Wengrow, D.** (2021). *The Dawn of Everything. A New History of Humanity*. Dublin, Allen Lane.
- Frankopan, P.** (2021). *Silkkitiet*. Atena.
- Harari, Y. N.** (2016). *Sapiens: Ihmisen lyhyt historia*. Bazar.
- Helsingin yliopisto.** (2022). *Pandemia on paikallinen ilmiö*. <https://blogs.helsinki.fi/yhteisollinen-resilienssi/2022/01/25/pandemia-on-paikallinen-ilmio/>

- Kallinen, T.** (2020). Myytti rahan alkuperästä. <https://antroblogi.fi/2020/12/rahan-synty-ja-sen-myytti/>.
- Kantomaa, M. & Sebert, S.** (2021). Pandemian hoidossa pitäisi hyödyntää paikallista osaamista. *Helsingin Sanomat*. <https://www.hs.fi/paivanlehti/24092021/art-2000008265693.html>
- Karisto, A.** (2006). Kesämökki ja arjen ympäristöpolitiikka. Teoksessa Massa, I. & Ahonen, S. (toim.), *Arkielämän ympäristöpolitiikka* (s. 122–137). Gaudeamus, Helsinki.
- Mäenpää, P.** (2011). *Helsinki takaisin jaloilleen. Askelia toimivampaan kaupunkiin*. Gaudeamus, Helsinki.
- Mäenpää, P.** (2020). Citymaalaiset purkavat vastakkainasettelua. <https://kotiseutuliitto.fi/blogi/citymaalaiset-purkavat-vastakkainasettelua/>
- Mäenpää, P. & Faehnle, M.** (2021). *Neljäs sektori. Kuinka kaupunkiaktivismi haastaa hallinnon, muuttaa markkinat ja laajentaa demokratiaa*. Vastapaino, Tampere.
- Soja, E. W.** (2000). *Putting Cities First: Remapping the Origins of Urbanism*. Teoksessa Bridge, G. & Watson, S. (toim.), *A Companion to the City*. Blackwell, Padstow.
- Tahkokallio, J.** (2019). *Pimeä aika. Kymmenen myyttiä keskiajasta*. Gaudeamus Helsinki.